
power in Ukraine. The process of selection and promotion for the guiding duties in the party-state establishment the most faithful communists in the 20th–30th of the XX century had some peculiarities. The main of them was so called nomenclature of the ruling workers of different levels. The nomenclature's mechanism of the renewal of the political elite's staff was to some degree the unique phenomenon which is worth to be detailed investigated.

P.I. Хаялі

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ПРОБЛЕМА Й УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОЗАХИСНИЙ РУХ (кінець 50-х– 80-ті роки)

Кримськотатарська проблема в другій половині ХХ ст. була однією з найбільш гострих у системі національної політики і відносин між державою і народами в СРСР. Значну роль у відновленні прав кримськотатарського народу відіграв український правозахисний рух. На жаль, історія спільної боротьби проти тоталітарного режиму представників українського кримськотатарського народу залишалась поза увагою вітчизняних істориків. Навіть у такому ґрунтовному виданні, як “Україна крізь віки”, кримськотатарська проблема не була висвітлена [13, с.222-241].

У запропонованій статті ставиться завдання, спираючись на весь доступний автору масив джерел, заповнити до певної міри цю прогалину сучасної української історіографії.

18-20 травня 1944 р. кримських татар було примусово переселено з Криму до Середньої Азії, Уралу і Казахстану. Всього з Криму було депортовано, за офіційними джерелами, 45 384 родини, або 191 014 чол. [6, с.154].

У місцях висилки кримські татари зазнавали істотних обмежень в реалізації політичних, соціальних і громадянських прав. Передача повноважень спецкомендатурам НКВС по контролю за суспільним життям переселенців негативно позначалася на їх адаптації в умовах депортації.

Облаштування життя спецпереселенців проходило стихійно і неорганізовано, без істотної допомоги з боку держави. Працевлаштування затяглося на декілька років. Найбільш трагічним наслідком депортації була масова смертність спецпереселенців. Національна культура цілком занепала. Репресивна політика держави визначила соціальний і демографічний регрес кримськотатарського народу в повоєнний період, поставила його на межу вимирання. На 1 січня 1953 р. в СРСР проживали 165 259 спецпереселенців кримськотатарської національності, з них чоловіків – 46 461, жінок – 64 053, дітей – 50 220, у розшуку знаходилося 207 і заарештованих було 4 318 осіб [16, с.5-7].

Режим спецпоселень сприяв руйнуванню етнічної єдності, мовної спільності кримськотатарського народу, знецінивши такі норми, як право на життя, честь і гідність людини. Усі ці чинники сприяли зародженню альтернативної ідеології, прояву різних форм протесту в умовах режиму спецпоселень. Формування національної ідеології в 40–50-ті роки у наступний період стане підґрунтям виникнення руху за повернення на батьківщину. У зв'язку з цим за кордоном В.Дубровський опублікував статтю, в якій торкнувся проблеми депортованих [10, с.27-29]. Ця невелика замітка мала на меті ознайомити світову громадськість з фактами порушення національних прав кримських татар в СРСР.

Вперше політична оцінка масової депортації народів у СРСР була дана на ХХ з'їзді КПРС у 1956 р. Процес десталінізації, що відбувався після з'їзду, дав можливість реабілітувати репресовані народи. Вони отримали можливість повернутися до рідних поселень, відновити національну державність. Засудження репресивної політики сталінського керівництва проти окремих народів і виправлення новим керівництвом допущених помилок мали важливе політичне значення для суспільства. Водночас оцінка, яку дав з'їзд національній політиці 40–50-х років, і наступні рішення радянського партійного керівництва носили відбиток непослідовності і були багато в чому половинчастими. Про трагедію кримськотатарського народу на ХХ з'їзді КПРС не було

сказано жодного слова. 28 квітня 1956 р. щодо кримських татар було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР. Згідно з Указом скасовувались всі обмеження стосовно спецпоселення; кримські татари звільнялися від адміністративного контролю, але без права повертатися на батьківщину і вимагати повернення конфіскованого в результаті депортації майна. 24 листопада 1956 р. була прийнята постанова ЦК КПРС “Про поновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарських, чеченського й інгушського народів”. У документі підкреслювалось: “Визнати недоцільним надання автономії татарам, що раніше проживали в Криму, оскільки колишня Кримська АРСР не була автономією виключно татар, а становила багатонаціональну республіку, в якій татари складали менше однієї п’ятої частини населення” [15, с.158]. Одним з аргументів упорядників цього документа було те, що в складі РРФСР було національне автономне об’єднання – Татарська АРСР. В даний час територія Криму є областю Української РСР і заселена. Отже, та частина татар, що раніше проживали в Криму, що прагне до національного об’єднання, має право оселитися на постійне проживання в Татарській АРСР.

Повна політична реабілітація кримськотатарського народу стала можливою лише в умовах політики демократизації суспільства, коли Верховна Рада СРСР у 1989 р. прийняла декларацію “Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що зазнали примусового переселення, і забезпечення їхніх прав”. У цьому документі засуджувалася практика примусового переселення в минулому “як найтяжчий злочин, що суперечить основам міжнародного права”. Декларація гарантувала, що “зневажання прав людини і норм гуманності на державному рівні більше ніколи не повториться” [5].

Процес десталінізації і демократизації суспільного життя в СРСР, реабілітація раніше засланих народів Кавказу і відновлення національних автономій при повному ігноруванні проблеми кримських татар, а також загроза асиміляції, втрати мови і культури, обмеження у сфері духовного розвитку багато в чому визначили характер і тактику національного руху. В другій половині 1950-х років під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, що визначили доцентрові тенденції, відбувається досить швидко організаційне оформлення національного руху як політичної сили, здатної відстоювати і висловлювати інтереси народу.

В цей період у місцях компактного розселення кримських татар були утворені перші ініціативні групи. За короткий час було створено близько 1000 первинних осередків, що об’єднали понад 5000 осіб [2, с.25]. Перші ініціативні групи об’єднувалися в районні, міські й обласні організації. До їх складу обиралися члени КПРС, учасники Другої світової війни, партизанського і підпільного руху, а також представники інтелігенції і робітники. Поступово мережа ініціативних груп охопила не тільки Узбекистан, але і Таджикистан, південь Казахстану. Організація і діяльність перших ініціативних груп була відкритою, гласною і фінансувалася за рахунок добровільних пожертвувань кримських татар. Списки учасників і керівників ініціативних груп було відправлено до ЦК КПРС. Активісти національного руху основне своє завдання вбачали у сприянні партії й уряду в справі організованого повернення народу на батьківщину. Таким чином, основною причиною виникнення і розвитку національного руху було прагнення кримськотатарського народу повернутися на батьківщину, відновити політичні, громадянські і національні права. Національний рух кримськотатарського народу з моменту виникнення використовував мирні, ненасильницькі методи боротьби, базуючись на таких формах, як звертання, петиції, мирні демонстрації і марші протестів.

Під різними зверненнями на адресу Політбюро, ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР, державних і партійних структур союзних республік ініціативні групи збирали десятки тисяч підписів кримських татар. Типовим є лист учасників Великої Вітчизняної війни – льотчика, двічі героя Радянського Союзу А.Султана, комісара Південного з’єднання партизанських загонів Криму М.Селімова, гвардії полковника І.Сеферова й інших (всього 10 підписів) до ЦК КП України, Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР. Його автори, зокрема, порушували клопотання “...в ім’я справедливості, гуманності, торжества ленінської національної політики, в ім’я зміцнення братерської дружби

рівноправних народів СРСР, на виконання рішень XX з'їзду КПРС, відповідно до наданих Союзним республікам прав, простягнути нам братерську руку, допомогти нашому народу в поверненні в рідний Крим і прийняти нас до складу своєї республіки” [19].

Вже тоді кримські татари в неорганізованому порядку стали повертатися в Україну. Так, наприклад, в інформаційній записці Запорізького обкому партії на ім'я першого секретаря ЦК КПУ О.Кириченка повідомлялося, що з липня 1956 р. в Мелітопольський район прибуло 104 родини, або 387 осіб, у м. Мелітополь – 56 родин, або 203 особи, до Якимівського району – 36 родин, або 94 особи. Всього в область прибуло 196 родин або 778 кримських татар [2, с.80].

З 1957 р. у Москву направлялися перші делегації, що відвідували вищі партійні і державні органи СРСР. У своїх зверненнях вони порушували питання про реабілітацію народу. Одну з таких делегацій було прийнято за розпорядженням М.Хрущова в лютому 1957 р. у відділі партійних органів ЦК КПРС. На зустрічі представники народу звернули увагу на відсутність умов для розвитку національної культури, роз'єднаність народу, його дисперсне розселення і загрозу асиміляції в місцях депортації, просили переглянути рішення Президії ЦК КПРС від 26 листопада 1956 р. Зокрема, пропонувалось скасувати положення Указу, що забороняло повертатися в Крим. За результатами бесіди з кримськими татарами у доповідній записці відділу було зазначено: “Багато наводилося доказів на обґрунтування однієї й тієї ж ідеї – надати автономію кримським татарам і повернути їх на колишнє місце проживання до Криму” [2, с.159]. В 1958 р. делегацію кримських татар у Москві прийняв А.Мікоян, якому було вручено лист-звернення з підписами 18 000 кримських татар [4, с.10]. Звіти про поїздки представників народу в Москву, різні інформаційні листки, протести й звернення стали основою розгалуженої мережі самвидавчої літератури.

Разом зі старшим поколінням, що сподівалось на вирішення проблем народу через органи ЦК КПРС та Раду Міністрів СРСР, у боротьбу за повернення на батьківщину включилася і молодь, що була настроєна більш рішуче. У 1961 р. у Ташкенті молоді робітники і студенти створили “Союз кримськотатарської молоді”, що мав історичний, фінансовий, комунікаційний і особливий відділи. Члени “Союзу” намічали організувати збір підписів під петицією до уряду з проханням розглянути питання про повернення кримських татар на історичну батьківщину – у Крим. Одним із способів досягнення поставлених цілей організатори “Союзу” вважали “підвищення політичної свідомості й активності народу” [15, с.6]. Були також прийняті програма і статут організації, введено членський квиток для учасників “Союзу”. Однак організаційно “Союз” не встиг оформитися. У 1962 р. багато членів “Союзу” було заарештовано органами МВС і КДБ. М.Омерова і С.Умерова, як натхненників і керівників, було обвинувачено в антирадянській пропаганді й агітації, поширенні націоналістичних ідей, а також у розробці програми і статуту “Союзу”. Суд засудив М.Омерова і С.Умерова відповідно до 3 і 4 років позбавлення волі [15, с.17]. У результаті репресивних заходів понад 70 учасників “Союзу” було виключено з навчальних закладів і звільнено з роботи. Про діяльність цієї молодіжної організації сьогодні ми знаємо завдяки листу М.Джемілева П.Григоренку (1969 р.), в якому він розкрив основні моменти історії виникнення і діяльності організації.

Зміна керівництва країни на жовтневому Пленумі ЦК КПРС 1964 р. і обрання Першим секретарем КПРС Л.Брежнєва вселяли у частину представників національного руху надію на позитивне вирішення існуючої проблеми. В цей час у Москві було організовано постійне представництво кримських татар. У тому ж році 10 чоловік побували на прийомі у А.Мікояна і Ю.Палецькіса, яким вручили вимоги народу. Проти повернення кримських татар на батьківщину виступив перший секретар Кримського обкому КПУ І.Лутак, він вважав, що “виселення було правильним і необхідним заходом” [14, с.162].

В середині 60-х років національний рух переходить до більш рішучих дій – організованих зборів, мітингів, мирних ходів. “Останнім часом в Узбекистані, – зазначалося в доповідній записці органів КДБ СРСР, – активізувалася діяльність осіб, що домагаються повернення до Криму переселенців-татар і надання їм національної

автономії. Деякі з них перейшли до організації зборів татар, на яких обговорюються заходи щодо посилення руху за повернення в Крим” [2, с.95]. У м. Самарканді “автономістами” було створено штаб, члени якого складали і відправляли листи, телеграми, збирали підписи під документами, організовували поїздки до Москви кримських татар з вимогами розв’язання національного питання [2, с.95]. Демонстрації і мітинги, як і петиційний рух, посилювалися у 1966 р., у зв’язку з проведенням чергового XXIII з’їзду КПРС, 45-річчям утворення Кримської АРСР і десятиліттям скасування режиму спецпоселень. Тільки під зверненням до XXIII з’їзду КПРС ініціативним групам вдалося зібрати і передати до ЦК КПРС понад 120 тисяч підписів [2, с.133–134; 18, с.295].

На захист прав кримських татар 4 квітня 1966 р. виступив і відомий український поет, у минулому політв’язень, С.Караванський. У листі на ім’я голови Ради національностей Верховної Ради СРСР він писав, що “виселення татар із Криму – акт кричущої несправедливості, і ніякі аргументи на його користь не можуть бути виправданими” [18, с.296].

Восени 1966 р. було створено комісію ЦК КПРС, до якої увійшли І.Капітонов, В.Степаков, Н.Захаров, В.Павлов, Н.Савінкін, Р.Руденко, А.Форкін, М.Георгадзе і В.Типунов. Комісія підготувала проект Указу Президії Верховної Ради СРСР. У постанові ЦК КПРС, що не увійшла до тексту Указу “Про громадян татарської національності, що раніше проживали в Криму”, в черговий раз підкреслювалось: “...У складі РРФСР є татарське національне об’єднання – Татарська АРСР, куди кримські татари, при бажанні, можуть переселятися на постійне місце проживання” [14, с.164].

У 1967 р. делегацію кримських татар у складі 20 чоловік було прийнято в Москві керівниками силових структур – Головою КДБ СРСР Ю.Андроповим, Міністром МВС СРСР Н.Щолоковим, Генеральним прокурором СРСР Р.Руденком і секретарем Президії Верховної Ради СРСР М.Георгадзе. На цій зустрічі Ю.Андропов зазначив, що готується указ про політичну реабілітацію кримськотатарського народу [4, с.81].

У жовтні 1967 р. з’явився Указ Президії Верховної Ради СРСР, опублікований у газетах Узбекистану – “Совет Узбекистони”*, “Правда Востока”** і “Ленин байрагы”***. В Указі підкреслювалось: “Скасувати відповідні рішення державних органів у частині, що містить огульні обвинувачення щодо громадян татарської національності, що проживали в Криму. Відзначити, що татари, які раніше проживали в Криму, укоренилися на території Узбецької й інших союзних республік. Роз’яснити, що громадяни татарської національності, які раніше проживали в Криму, і члени їх родин користуються правом, як і всі громадяни СРСР, проживати на всій території Радянського Союзу відповідно до чинного законодавства про працевлаштування і паспортний режим” [1, с.104-105].

Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про громадян татарської національності, що раніше проживали в Криму” викликав протест з боку кримських татар, адже головна вимога народу – організоване повернення на батьківщину і відновлення Кримської АРСР була проігнорована. На думку П.Григоренка, “це був найбільш брехливий і лицемірний указ із усіх виданих щодо кримських татар” [8, с.612]. Активістами національного руху було складено документ “Всенародний протест”, під яким підписалися тисячі кримських татар. В ньому, зокрема, зазначалось: “Кримськотатарський народ вважає, що вкоренитися в місцях примусового заслання взагалі неможливо. Кримські татари проживають на території Узбецької РСР і інших союзних республік тільки тому, що їм не дозволяють жити в себе на батьківщині – у Криму” [4, с.55]. На зустрічі жінок-учасниць національного руху, що відбулася 16 грудня 1967 р., також було висловлено протест у зв’язку з прийняттям Указу, висловлено стурбованість масовими арештами і обшуками представників національного руху, а також прийнято рішення про делегування представників до Москви для остаточного вирішення питання організованого повернення на батьківщину [17].

* Орган ЦК КП и Верховного Совета Узбекской ССР. Издавалась на узбекском языке

** Орган ЦК КП и Верховного Совета Узбекской ССР. Издавалась на русском языке.

*** Орган ЦК КП и Верховного Совета Узбекской ССР. Издавалась на крымскотатарском языке.

У 1967 р. кримські татари почали самостійно повертатися на батьківщину. Однак у Криму радянські і партійні органи всіляко перешкоджали цьому процесу. З 340 заяв кримських татар про прописку, поданих у 1965-1967 рр., було задоволено тільки 3. Загалом з 1956 р. по 1967 р., як виняток, у Криму було дозволено проживання 15 кримським татарам [3, с.104]. Лист першого секретаря ЦК КП України П.Шелеста до ЦК КПРС, в якому відзначалося, що переселення кримських татар “заподіяло б величезного збитку державним інтересам”, – висловлювало позицію партійного керівництва [2, с.98].

Характерною рисою другої половини 60-х років було і те, що лідери національного руху прагнули налагодити зв'язок із загальнодемократичним дисидентським рухом СРСР, а також намагалися встановити контакт з міжнародними правозахисними організаціями. Представники національного руху встановили тісні контакти з українським правозахисником генералом П.Григоренком, письменником А.Костеріним, академіком А.Сахаровим, які активно підтримували вимоги кримських татар.

Одна з перших зустрічей П.Григоренка з кримськими татарами відбулася 17 березня 1967 р. у лікарняній палаті А.Кастеріна, який переніс інфаркт напередодні свого 72-річчя. П.Григоренка було запрошено на банкет, організований кримськими татарами. У своїй промові в присутності понад 250 осіб він підкреслив: “Свої вимоги не обмежуйте писанням петицій. Підкріплюйте їх усіма тими засобами, що вам дає Конституція – використанням свободи слова і друку, мітингів, збором вуличних ходів і демонстрацій... Підсилюйте контакти з усіма прогресивними людьми інших націй... Не вважайте свою справу виключно внутрішньодержавною. Звертайтеся за допомогою до світової прогресивної громадськості і до міжнародних організацій. Те, що з вами зробили у 1944 р., має цілком визначену назву. Це чистої води геноцид – один із найважчих видів злочинів проти людства” [2, с.133-134; 18, с.295]. Закінчуючи промову, П.Григоренко проголосив тост за сміливих і непохитних борців, за національну рівноправність, за успіхи кримськотатарського народу, за зустріч в Криму у поновленій кримській автономії. Виступ П.Григоренка неодноразово переривався бурхливими оплесками [18, с.296]. Після банкету було прийнято рішення про проведення маніфестації в Узбекистані і у Криму. Промова П.Григоренка набула розголосу і серед партійної еліти. Так, перший секретар ЦК КП Узбекистану Ш.Рашидов, виступаючи на республіканському активі, сказав, що “кримські татари поширили антирадянську промову Григоренка у восьми мільйонах екземплярів” [8, с.619].

У 1969 р. в Ташкенті відбувся найбільший судовий процес в СРСР над правозахисниками. Під слідством перебувало десять кримських татар – учасників національного руху. П.Григоренко прибув у Ташкент на прохання кримських татар, він мав виступити як громадський захисник. До нього приєднався інший український правозахисник і його давній друг, в минулому майор – Г.Алтунян.

У цей же час П.Григоренко надіслав памфлет до Політбюро ЦК КПРС під назвою “Хто злочинці”, зміст якого пов'язувався з найбільшим судовим процесом у Ташкенті. У своєму памфлеті П.Григоренко писав, що “сталінізм піднімає свою грізну голову”; “геноцид був одним з найжахливіших продуктів двох огидних фігурерів ХХ ст. Але шалений Адольф нападав на держави, що нараховували сотні мільйонів, у той час як “марксист” Сталін вирішив потренуватись на малих народах” [22, с.196-197, 198]. У відповідь на памфлет в квартирі П.Григоренка органами міліції і державної безпеки було проведено обшук. Зокрема, було знайдено листи на ім'я Генерального секретаря на захист кримських татар.

У виступах суддів на ташкентському процесі зазначалося, що П.Григоренко неодноразово поширював різного роду документи, листи з питань національного руху кримських татар, мав тісні контакти з правозахисником, фізиком Р.Кадієвим. У зв'язку з цим 7 травня 1969 р. П.Григоренка було заарештовано, проти нього заведено окрему кримінальну справу. На захист українського дисидента стала кримськотатарська громадськість. За короткий термін було зібрано понад 2 тисячі підписів з вимогами звільнення правозахисника. У заяві з приводу арешту П.Григоренка підкреслювалось, що каральні органи прагнуть ізолювати національний рух від передової демократичної громадськості [4, с.811].

За період з 1968 р. до 1969 р., зазначає А.Фішер, генерал П.Григоренко неодноразово посилав у радянські і партійні органи листи на захист кримських татар. Так, у грудні 1968 р. “бунтівний генерал” надіслав листа на ім’я Генерального прокурора Р.Руденка під назвою “КДБ – орган кастового беззаконня”, спрямованого проти розгону демонстрації кримських татар у м. Чирчику Узбецької РСР. Листи було надіслано і на ім’я Голови КДБ Ю.Андропова.

У червні 1969 р. Г.Алтунян зустрівся з представником ЦК КПРС Н.Мадрасовим, а дещо пізніше – з Г.Денисовим, він рекомендував швидше вирішити проблему кримських татар. На останній зустрічі Г.Алтуняну стосовно П.Григоренка було заявлено, що він підпав під вплив ворогів Радянської держави. Кримські татари не бажають будь-куди їхати. Те, що вони прагнуть повернутись на батьківщину, – це брехня [22, с.198]. В свою чергу Г.Алтунян підкреслив, що, на його погляд, кримські татари не винні. Рано чи пізно вони повернуться і відродять свою автономію. Все, що необхідно зробити, це надати право кримським татарам повернутися на батьківщину до Криму [22, р.196-197, 198].

Наприкінці 60-х – на початку 70-х років. П.Григоренко разом з іншими правозахисниками бере участь у створенні першого самвидавницького збірника “Хроніка поточних подій”, основною метою якого було висвітлення діяльності правозахисного руху в СРСР.

У цей час багато українських дисидентів вважали, що питання реабілітації кримських татар є складовою частиною однієї великої проблеми громадянських прав людини і національностей. Вони включили кримськотатарську проблему до загального кола своєї дисидентської діяльності. Зокрема, Т.Франко і М.Лисенко в липні 1970 р. у своєму листі на адресу Верховної Ради Української РСР висловили протест, їх головною вимогою було відновлення Кримської АРСР. Активно підтримували вимоги кримських татар і українці, що проживали за кордоном. Так, у 1969 р. в українському журналі “Сучасність”, що видавався в Мюнхені, опубліковано Заяву президії Закордонного Представництва Української Головної Визвольної Ради “У справі повернення татар на Крим”. У документі підкреслювалося, що “сучасна боротьба кримських татар за повернення на їх рідні землі наскрізь законна, і вона повинна знайти моральну підтримку всього прогресивного людства. Ми не маємо сумніву, що цій боротьбі співчуває український народ на рідних землях, хоч в існуючих умовах тоталітарної диктатури він не може вільно висловитися. Український народ й усі українці, незалежно від того, де вони живуть, повинні підтримати законну боротьбу кримських татар, зокрема тому, що сьогодні Крим знаходиться в межах України, і ми зобов’язані солідарно боронити права усіх її громадян, незалежно від національної належності” [11, с.181-182]. У подальшому на сторінках журналу неодноразово публікувалися матеріали на захист кримських татар. Проблеми депортації кримських татар в роки Другої світової війни і скасування Кримської АРСР в наступний період знайшли відбиток у монографії доктора історичних наук М.Куличенка. У роботі історик зазначає, що насильницьке переселення завдало відчутного удару і сприяло образі національних почуттів [12, с.325].

З метою обмеження масового переселення кримських татар у Крим державою був організований так званий переїзд за оргнабором. В ході проведення цього заходу, що здійснювався до 1973 р., у Крим було переселено 2 303 кримських татар [7, с.14]. Загальна кількість кримських татар, що переселились до Криму за цей період, складала 3 796 осіб. Проте понад 10 тис. кримських татар, що самостійно прибули в Крим, було виселено органами внутрішніх справ за межі півострова [9, с.14]. Становище більшості переселенців було дуже важким, тому що переважна більшість їх не мала змоги прописатись та влаштуватись на роботу.

Одним з методів тиску на активістів національного руху була практика їх суцільного виключення з лав КПРС, ВЛКСМ. Звинувачення в таких випадках висувалися стандартні: “за націоналістичну діяльність”, “за підбурювання до безчинств”, “за поширення явно хибних документів, що ганьблять радянський суспільний лад”. Всього з 1966 до 1972 рр. за активну участь у національному русі з рядів КПРС було виключено 33, із ВЛКСМ – 100 членів. З метою ослаблення національного руху власті організували 20

сутичок, 8 великих облав у Москві, 50 судових процесів, на яких було засуджено понад 200 осіб [3, с.294].

Однак у цей час, на думку П.Григоренка, репресивна політика режиму нагтовхувалась на істотні труднощі, оскільки, незважаючи на численність судових процесів над учасниками руху, "КДБ, при його витонченості, не могло нікому наліпити ярлик керівника, організатора, мало лише висловлювати сумніви з приводу встановлених самими татарами назв своїх уповноважених" [8, с.612].

У 1977 р. П.Григоренко разом із дружиною З.Григоренко виїжджає до США. В Москві його проводжали кримські татари. У США їх зустріли представники української діаспори, Національного центру кримських татар, створеного на основі добровільних пожертвувань і при участі Ф.Юртера, И.Алтана, М.Алтан-Бату, А.Григоренка, М.Севдіяра, П.Литвинова і багатьох інших правозахисників. П.Григоренко передав кримським татарам Америки пригоршню землі, яку він привіз з Криму. Продовжуючи правозахисну діяльність у США, П.Григоренко брав безпосередню участь в різних міжнародних конференціях, присвячених захисту прав людини, маршах і ходах протесту на захист правозахисників у СРСР. Не було мітингу або ходи в Америці, в яких би не брала участі його родина. На мітингах і зборах П.Григоренко завжди йшов поперед колони. На міжнародній конференції з прав людини в Парижі представнику Національного центру кримських татар Ф.Юртеру не надали часу для виступу. Тоді П.Григоренко в досить ультимативній формі висловив протест, заявивши при цьому: "Фікрет представляє найбільш принижений народ. Він має право на виступ більше за всіх нас. Він буде говорити. При необхідності я поступлюся йому своїм часом" [20].

Правозахисна діяльність П.Григоренка, як і інших дисидентів, привела до того, що у 1980 р. Організація Об'єднаних Націй зробила офіційний запит радянському керівництву про становище кримських татар в СРСР.

Кримськотатарська проблема знаходила підтримку і у середовищі української інтелігенції. Письменники і поети С.Тельнюк, Р.Іваничук у своїх творах прагнули підійти до проблеми козацько-кримських стосунків об'єктивно, не прагнучи відобразити їх як споконвічну боротьбу постійно ворогуючих сторін. У другій половині 1980-х років двадцять три українські письменники підписали звернення до радянського уряду щодо найшвидшого повернення кримських татар на батьківщину.

Українські правозахисники виступили на захист кримськотатарського народу в один із найскладніших і важких періодів національного руху, коли режим відкрито перейшов до здійснення репресивної політики. Вони відіграли важливу роль в об'єднанні розрізненого правозахисного і кримськотатарського рухів в єдиний загальнодемократичний за дотримання прав людини в СРСР. Заслуга дисидентів України, як і всього правозахисного руху СРСР, полягає і в тому, що світова громадськість більше дізналась про порушення національних прав кримськотатарського народу в СРСР і про його боротьбу за повернення на батьківщину. На сучасному етапі в умовах незалежної України результати співробітництва, закладені в період боротьби з тоталітаризмом, отримали подальший розвиток через співробітництво, діалог і зміцнення зв'язків українських і кримськотатарських громадсько-політичних організацій і рухів.

Джерела та література

1. Депортации народов СССР (1930-е – 1950-е гг). Документальные источники / Сост. О.Л. Милова. – М., 1992. – Ч. 1.
2. Кримські татари 1944-1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. / Уклад. О.Г.Бажан, Ю.З.Данилюк / Відпов. ред. Ю.З.Данилюк. – К., 1995.
3. Крымскотатарское национальное движение: В 4 т. / РАН. Центр по изучению межнациональных отношений / Сост. М.Н.Губогло, С.М.Червонная. – М., 1992. – Т. 2: Документы. Материалы. Хроника.
4. Ташкентский процесс: суд над 10 представителями крымского народа 1 июля – 5 августа 1969 г. / Сборник документов с иллюстрациями. – Амстердам, 1976.
5. Декларация Верховного Совета СССР // Известия. – 1989. – 14 ноября.

-
6. Бугай Н.Ф. Л.Берия И.Сталину Согласно Вашему указанию... – М., 1995.
 7. Габриелян О.А., Петров В.П. Крым. Депортированные граждане: обустройство и социальная адаптация. – Симферополь, 1997.
 8. Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс... – Нью-Йорк, 1981.
 9. Джемилев М. Национально-освободительное движение крымских татар // Крымські татари: історія і сучасність. До 50-річчя депортації кримськотатарського народу: Матеріали міжнародної наукової конференції в Києві 13–14 травня 1994 р. – К., 1995.
 10. Дубровський В. Кримська Автономна Республіка (Некролог) // Чорноморський Збірник. – 1947. – Т.10.
 11. Зінченко Ю.І. Кримські татари: історичний нарис. – К., 1998.
 12. Куличенко М. Национальные отношения в СССР. – М., 1972.
 13. Україна крізь віки / Баран В.К., Даниленко М.В. – К., 1999. – Т.13: Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.).
 14. Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х – середина 80-х гг.) // Отечественная история. – 1994. – № 1.
 15. Джемилев М. “Къримтатар яшлар союзи” акъында иш // Йилдиз. – 1992. – № 3.
 16. Земсков В.Н. Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954–1960) // Социологические исследования. – 1991. – № 1.
 17. Информация о встрече женщин, членов инициативных групп // Аркет. – 1992. – 1 марта.
 18. Григоренко П. Спогади (фрагмент) // Хроніка 2000. – Вип. 34. – К., 2000.
 19. Это было, было... // Аркет. – 1992. – 25 января.
 20. Севдиар М. В объятиях истинных друзей // Къирим. – 1997. – 18 октября.
 21. Поляновский Э. Мятежный генерал // Къирим. – 1997. – 22 марта; 29 марта; 5 апреля.
 22. Fisher A. The crimean tatars. – Stanford, California, 1978.

